

тру та її повернення. Таке розміщення запасів дозволяло здійснювати рух військ без обозів. В XVIII – XIX ст. саме тривале та вартісне формування обозу за штатами військового чину затримувало пересування військ¹³⁴.

Утримуючи фортецю Сілістру 1831-1836 рр., коли Оттоманська Порта перебувала в стані гострої кризи, російський уряд мав надійну операційну базу для швидких дій на Балканах, а в разі потреби і для руху Берегового корпусу на Босфор. Відносна стабілізація політичної ситуації в Османській імперії, яка все ж залишилась ослабленою, вважалась урядом Миколи I, як така, що відповідає інтересам Російської імперії. В умовах відносно стабільної Османської імперії середини 1830-х рр., питання її розділення іноземними країнами здавалось знятим з порядку денного. Саме ця обставина та перехід уряду Росії до нової стратегії в Східному питанні і вплинули на відмову Росії від зайняття Сілістри й прийняття рішення про її дочасну евакуацію.

Oleksandr Kuharuk

Russian regiment in fortress of Silistra after Russian-Turkish war 1828-1829

In this article on the base of archive and published documents there have been investigated the circumstances which caused the settlement of Russian regiment in fortress of Silistra after Russian-Turkish war 1828-1829.

УДК 94(477.7)

Марина Міц

**РЕКРУТСЬКА ТА ЗЕМСЬКІ ПОВИННОСТІ
МАЛОРОСІЙСЬКОГО КОЗАЦТВА в першій половині XIX ст.
(за “Сводом законов Российской империи”)**

У статті на основі “Свода законов Российской империи” надано характеристику правового статусу козацтва щодо виконання земських і рекрутської повинностей у першій половині XIX ст. Зокрема, значну увагу приділено питанням юридичного санкціонування та розвитку цих повинностей, проаналізовано їх види, процеси реалізації, форми й обсяги виконання.

Історія українського козацтва належить до тих періодів вітчизняної минувшини, що є цікавими не лише для науковців, а й мало не для кожного пересічного громадянина. Питання виникнення, становлення та розвитку козацтва як стану, їх побуту, традицій і подвигів завжди перебували в полі зору дослідників і науковців. Однак, традиційно історія козацтва нерозривно пов'язувалася з періодом існування Запорозької Січі та Гетьманщини, а подальші, не менш цікаві трансформації стану залишилися поза увагою істориків. Зокрема, на сьогоднішній день практично не вивченим залишається правовий статус козаків кінця XVIII – XIX ст.

¹³⁴ Там само. – С.6–7, 38–40, 52–53.

Звичайно, не можна говорити про абсолютну відсутність досліджень з даної проблематики. Вагомий внесок у вивчення історії козацтва даного періоду було зроблено ще М. Стороженком¹³⁵, Д. Багалієм¹³⁶, А. Шафонським¹³⁷, І. Теличенком¹³⁸, О. Лазаревським¹³⁹, О. Русовим¹⁴⁰ та ін. Серед сучасних істориків проблемами соціальної історії, в контексті яких було зроблено історичні екскурси з історії козацтва, займалися Т. Лазанська¹⁴¹, Б. Миронов¹⁴², В. Шандра¹⁴³. Уваги заслуговують історичні студії О. Бачинської¹⁴⁴, праці якої присвячені історії козацтва “післякозацького” періоду. Науковці звертають увагу на окремі сюжети з життя козаків першої половини ХІХ ст. (Є. Петренко¹⁴⁵, А. Бойко¹⁴⁶, П. Пиріг¹⁴⁷ та ін.), проте детальної характеристики сукупності прав та обов’язків козацького стану вже як представників селянського населення Російської імперії досі зроблено не було.

Історії відомо, що з плином часу, та й не без зусиль Російської імперії, до складу якої потрапили українські землі, з лиця землі було стерто Запорозьку Січ, поступово згасала козацька держава Гетьманщина, а українські козаки з другої половини ХVІІІ ст. починають стрімко втрачати свої віками усталені права та привілеї, отримуючи натомість численні обов’язки у вигляді податків і повинностей, що фіксувалися царськими указами на законодавчому рівні.

¹³⁵ Н.С. К истории малороссийских казаков в конце ХVІІІ и вначале ХІХ века // Киевская старина. – 1897. – № 4. – С. 124–156; № 6. – С. 460–483; № 10. – С. 115–131; № 11. – С. 143–160; № 12. – С. 332–350.

¹³⁶ Багалей Д. Займанщина в Левобережной Украине ХVІІ и ХVІІІ ст. // Киевская старина. – 1883. – № 12. – С. 560–592.

¹³⁷ Шафонський А.Ф. Черниговского намесничества топографическое описание с кратким географическим и статистическим писанием Малой России, из частей коей оное намесничество составлено. – К., 1851. – 697 с.

¹³⁸ Теличенко И.В. Сословные нужды и желания малороссиян в эпоху екатерининской комиссии // Киевская старина. – 1890. – № 8. – С. 340 – 419; – 1890. – № 9 – С. 399 – 416; 1890. – № 10. – С. 94 – 122; – 1890. – № 11. – С. 252 – 272; 1890. – № 12. – С. 471 – 493; 1891. – № 1. – С. 73 – 97; 1891. – № 2. – С. 232 – 254.

¹³⁹ Лазаревский А. Полтавщина в ХVІІІ в. // Киевская старина. – 1891. – № 9. – С. 358 – 374; Лазаревский А. Из истории сел и селян Левобережной Украины // Киевская старина. – 1891. – № 1. – С. 2 – 18; – 1891. – № 11. – С. 216 – 231.

¹⁴⁰ Русов А.А. Описание Черниговской губернии. – 1898. – Т. 1 – 2.

¹⁴¹ Лазанская Т.И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы. – К.: Наукова думка, 1989. – 112 с.

¹⁴² Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (ХVІІІ – начало ХХ вв.): генезис личности, демократии, семьи, гражданского общества и правового государства. – СПб., 2000. – Т. 1 – 2.

¹⁴³ Шандра В.С. Малороссийське генерал-губернаторство 1802 – 1856. – К.: [Державний комітет архівів України], 2001. – 356 с.

¹⁴⁴ Бачинська О. Історія українського козацтва ХV – ХХ ст.: Навчально-методичний посібник для студентів історичного факультету – Одеса: Астропринт, 2007. – 104 с.; Бачинська О. Політика Російської імперії щодо задунайського козацтва: стратегія, тактика, заходи // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця ХVІІІ ст.). – Вип. 4. – К.: Інститут історії НАН України, 2004. – С. 320 – 328; Бачинська О. Українське населення Придунайських земель ХVІІІ – початок ХХ ст. (заселення й економічне засвоєння). – Одеса: Астропринт, 2002. – 328 с.; Бачинська О. Козацтво в “після козацьку” добу української історії (кінець ХVІІІ – ХІХ ст.). – Одеса: Астропринт, 2009. – 256 с.

¹⁴⁵ Петренко Є. Українське козацтво і Кубань // Київська старовина. – 1993. – №1. – С. 114 – 119.

¹⁴⁶ Бойко А. Переселенці з Чернігівщини на півдні України в останній чверті ХVІІІ століття // Сіверянський літопис. – 1999. – № 5 (29). – С. 167 – 168.

¹⁴⁷ Пиріг П. Торгівля спиртними напоями на Чернігівщині у другій половині ХVІІ століття // Сіверянський літопис. – 1999. – № 3 (27). – С. 160 – 163.

Правова система Російської держави даного періоду також переживала складні часи, пов'язані з кодифікаційними процесами системи законодавства, внаслідок яких було укладено "Свод законов" Російської імперії – зібрання у 15 томах і 8 книгах чинних на час його видання законодавчих актів, розміщених у тематичному порядку. Загалом "Свод законов" (далі – "Свод") Російської імперії вперше був виданий 1833 р. У подальшому світ побачило ще два дещо змінені та доповнені перевидання 1836 і 1842 рр. Дана кодифікація регулювала всі види суспільних відносин, на основі станового поділу і зберігала свою силу аж до ХХ ст. Аналіз положень "Свод" дає змогу відтворювати картину юридичного побуту населення імперії, характеризувати тенденції розвитку державно-правових явищ у ХІХ ст.

Окремий том "Свода" Російської імперії Статуту про повинності присвячений Зводу статутів про повинності рекрутську і земські. Зокрема, правовому регулюванню земських повинностей присвячений Статут про земські повинності, а функціонування інституту рекрутства здійснювалося на основі другої частини Статуту про повинності рекрутську та земські – Статуту рекрутського. Юридичні норми видань даного "Свода" за 1833¹⁴⁸ і 1836¹⁴⁹ рр. є повністю ідентичними за змістом. У виданні 1842¹⁵⁰ р. вже було внесено певні корективи, уточнення та доповнення, але стосувалися вони переважно Статуту рекрутського. Суть земських повинностей для населення, в тому числі і для козацького, залишалася незмінною протягом даного періоду.

Одразу варто зазначити, що під поняттям "козаки" "Свод" називає тих військовослужбовців, які офіційно перебували на службі в імператора, і проживали у спеціально створених військових поселеннях у віддалених куточках імперії (Астраханська, Архангельська губернії тощо). Нащадки козацтва на території України за юридичною термінологією "Свода" мали назву "малоросійські козаки", оскільки їх коріння сягало часів Гетьманщини, згодом трансформованої у Малоросію, осередками якої були Чернігівська і Полтавська губернії. Малоросійські козаки були частиною сільського населення імперії і згідно з указом 1832 р. входили до розрядів дорівняних до державних поселян, а значить належали до оподатковуваних станів імперії. На ці самі стани було покладено обов'язок відбування рекрутської та земських повинностей.

Як зазначено у "Своде", земські повинності – це відбування обивателями губерній деяких визначених потреб місцевого управління, коли облаштування й утримання їх не прийнято на рахунок загальних державних доходів. Тобто, земські повинності – це такий різновид повин-

¹⁴⁸ Свод Законов Российской империи Государем Императором Николаем Павловичем составленный. Уставы о повинностях рекрутской и земских. – СПб.: Типография второго Отделения Собственной Его Императорского величества канцелярии. – 1833. – 328 с.

¹⁴⁹ Свод Законов Российской империи Государем Императором Николаем Павловичем составленный. Уставы о повинностях рекрутской и земских. – СПб.: Типография второго Отделения Собственной Его Императорского величества канцелярии. – 1836. – 350 с.

¹⁵⁰ Свод Законов Российской империи Государем Императором Николаем Павловичем составленный. Уставы о повинностях рекрутской и земских. – СПб.: Типография второго Отделения Собственной Его Императорского величества канцелярии. – 1842. – 404 с.

ностей, який покладался на місцеве населення певної адміністративно-територіальної одиниці і полягав в утриманні та облаштуванні закладів державної форми власності, а також реалізації інших інтересів держави стосовно здійснення певного різновиду її функцій у даному регіоні. Фактично, держава переклала частину своїх обов'язків на населення.

Ст. 503 Розділу 1 Статуту про земські повинності¹⁵¹ установлювала, що на козаків було покладено виконання всіх загальних земських повинностей, і деяких спеціальних. Таким чином, законодавець визначав наступні види земських повинностей, що поклалися на малоросійське козацтво на рівні з іншими представниками тих станів, що підлягали оподаткуванню: облаштування й утримання доріг, що з'єднували губернські і повітові міста, а також тих головних державних доріг, які не перебували в спеціальному державному управлінні; на цих самих дорогах, облаштування й утримання необхідних переправ: мостів, гатей і перевозів (якщо останні не перебувають у спеціальному державному управлінні); облаштування й утримання поштових станцій на вищезазначених шляхах сполучення, за умови, що останні не перебувають у спеціальному завідуванні поштової управи, з усіма потребами для нормального їх функціонування, а саме: утримання коней з упряжками, возами і візниками, облаштування і ремонт приміщень, опалення й освітлення в них гостьових кімнат й утримання наглядачів, на яких покладался обов'язок стежити за чистотою та придатністю поштових приміщень; потреби з утримання арештантів у місцях позбавлення волі, а також з забезпечення переміщення злочинців і бродяг у місця заслання, а саме – опалення й освітлення приміщень в'язниць, утримання тюремних наглядачів; облаштування, ремонт, освітлення та опалення етапних приміщень; утримання возів для транспортування хворих і покалічених засланців та конвойних; витрати на щеплення проти віспи¹⁵².

Що стосується спеціальних земських повинностей, то відповідно до ст. 503 того самого Статуту про земські повинності зазначається, що всі сільські обивателі, в т.ч. і козаки, повинні утримувати при земських судах певну кількість людей для рознесення посилок (розсильних), а також – утримувати підводи, як сказано у законі для “земських роз'їздів”. Також, на них (окрім удільних селян) покладено обов'язок утримання Канцелярій при Губернських Комісіях Народного Продовольства. Казенні поселяни, а значить і козацтво, були зобов'язані платити жалування волосним головам, старостам і писарям; оплачувати письмові матеріали повітових управ; облаштовувати і утримувати будинки, в яких працювали повітові управи. Поміщицькі селяни натомість утримували будинки дворянських зібрань та канцелярії при дворянських предводителях.

Всі вище зазначені різновиди земських повинностей законодавець відносить до цивільного управління. Крім цього, населення держави бу-

¹⁵¹ Свод Законов. – 1836. – С. 139.

¹⁵² Свод Законов. – 1836. – С. 136.

ло зобов'язане відбувати повинності військового управління, про що зазначено нижче¹⁵³. Якщо говорити про інші класифікації земських повинностей, то всі вони поділялися на загальнообов'язкові та спеціальні, які у свою чергу згідно зі ст. 505, 506¹⁵⁴ були розподілені на щорічні та разові. До щорічних віднесено: ремонт доріг, утримання кінних упряжок, опалення й освітлення приміщень тощо, а до разових – будівництво нових споруд, капітальні ремонтні роботи, поставка різноманітного необхідного провіанту для армії, перевезення казенного майна та ін. Земські повинності могли відбуватися як у грошовій, так і в натуральній формах¹⁵⁵.

Різниця між загальнообов'язковими та спеціальними повинностями полягала в тому, що перші покладалися рівнозначно на всі соціальні верстви та групи населення оподатковуваних станів. Спеціальні повинності призначалися частіше за все для населення певної адміністративно-територіальної одиниці або для якоїсь конкретно визначеної верстви населення за соціальною приналежністю всередині оподаткованого стану. Процедура установа, розподілення та реалізації як першого так і другого видів повинностей була однаковою, про що свідчить ст. 550 Статуту про земські повинності¹⁵⁶. Так, установа грошових повинностей відбувалося лише на основі кошторисів і розкладок¹⁵⁷.

Правовий статус кошторису як обов'язкового елементу земського оподаткування урегульований ст. 508 – 514 Статуту¹⁵⁸. У ньому зазначається, що кошторис – це документ, в якому відображалися всі статті грошових витрат окремої губернії, а також визначалася кількість “всього потреби”, на яку встановлювався грошовий збір. Кошторис приймався на три роки колегією, до складу якої входили начальник губернії, губернський предводитель дворянства, віце-губернатор, управляючий удільною конторою, а у повітових містах – ще і депутат від купецтва. Обов'язковою умовою укладання кошторисів були пояснення як саме проводилися обрахунки розмірів грошових зборів, зазначалися посилення на норми закону, вказувалися мотиви, умови, причини запровадження кожного конкретного виду земських повинностей. За необхідності, до кошторисів могли вноситися і інші важливі фактори.

Регулювання інституту розкладки було визначене ст. 515 – 530¹⁵⁹. Розкладка – це також документ, який укладався з метою розподілу всього необхідного об'єму земських повинностей, визначених кошторисом, між різними соціальними станами. У законі відзначено, що такий розподіл намагалися робити порівну між населенням, відносно його станових приналежностей, а відповідальними за такий розподіл призначалися обрані депутати, губернатор і віце-губернатор. В подальшому, кошторис і розкладка затверджувалися військовим губернатором і гене-

¹⁵³ Там само. – С. 133.

¹⁵⁴ Там само. – С. 140.

¹⁵⁵ Свод Законов. – 1836. – С. 140 – 151.

¹⁵⁶ Там само. – С. 150.

¹⁵⁷ Там само. – С. 140.

¹⁵⁸ Там само. – С. 141 – 151.

¹⁵⁹ Там само. – С. 143 – 145.

рал-губернатором, після чого їх передавали на розгляд міністрові фінансів, а далі – до Державної Ради, після затвердження якою копії надсилалися до Урядового Сенату.

Статутом про земські повинності передбачено ще один вид повинностей, який має назву надзвичайних і установлювався в особливих випадках Височайшим Повелінням¹⁶⁰. Натуральні земські повинності також установлювалися вищим державним керівництвом і фіксувалися згідно з загальними правилами у кошторисах. До юрисдикції місцевих державних органів управління вказані повинності не входили.

Главою III Статуту про земські повинності законодавець установлював порядок їхнього відбування для населення. Так, грошові збори на потреби земських органів управління зараховувалися до звичайних казенних податей і збиралися разом з останніми в установлені терміни. Зберігалися вони Казенною палатою, проте – не змішувалися з коштами, які були зібрані за рахунок податей¹⁶¹. Недоїмки із земських повинностей не знімалися, а пеня за несвоєчасну їх сплату становила 1% на місяць¹⁶². Щодо порядку відбування населенням земських натуральних повинностей, варто зазначити, що вони віддані під юрисдикцію конкретних законів, положень та уставів, відповідно до предметів відробітку. Але законодавець робить уточнення, що ці закони, устами та положення повинні враховувати наступні правила: по-перше, під час відпрацювання натурою не повинно бути використано жодних підрядів; по-друге, – якщо на відбування натуральної повинності потрібне було матеріальне забезпечення та фінансування, то воно також покладалося на населення і затверджувалося особливим кошторисом і розкладкою¹⁶³.

Другою великою групою земських повинностей були повинності, що підлягали Військовому управлінню. До них згідно зі ст. 592 належали: військовий постій, або забезпечення квартирами військових; розміщення військових закладів й облаштування для них приміщень; забезпечення військових на час їх розквартирування всім необхідним; відведення територій для таборів і подальше забезпечення всіх потреб військового табору; відведення пасовищ для коней, що належать військовим; надання в окремих випадках упряжок і візників. Ці повинності також відбувалися як натурою, так і у формі грошових зборів, при цьому грошова форма земських повинностей військового управління згідно зі ст. 594¹⁶⁴ регулювалася загальними правилами Статуту про земські повинності.

Для малоросійського козацтва, яке проживало на території Чернігівської та Полтавської губерній, принципово важливою була ст. 595 вищезазначеного Статуту, у якій мова йде про те, що, час від часу, окремі міста і поселення звільнялися від виконання повинностей по військовому управлінню спеціально виданими положеннями, що було

¹⁶⁰ Там само. – С. 150, 151.

¹⁶¹ Свод Законов. – 1836. – С. 151.

¹⁶² Там само. – С. 151.

¹⁶³ Там само. – С. 143 – 157.

¹⁶⁴ Там само. – С. 161, 162.

характерним для даних територій. Також, варто звернути увагу на ст. 620¹⁶⁵, де визначалися особи, які звільнялися від однієї із найбільш неприємних для населення квартирної повинності: якщо військово-службовець сам мав право користуватися військовим постоем, і на момент розквартирування мав змогу проживати у власному будинку, то такі будинки звільнялися від відбування даної повинності. Можна припустити, що козаки, на момент військової служби звільнялися від поселення у власних будинках військових, оскільки самі були представниками останніх.

Загалом же, військовий постій виконувався населенням у натуральній формі, визначався імператором, узгоджувався між військовим і цивільним керівництвом у повітах та губерніях. Населення на безоплатних засадах надавало військовим місця у своїх будинках чи квартирах, в яких, як сказано у законі, покої повинні були бути “твердые и теплые, в коих печи и трубы были бы безопасны, а кровли, потолки, полы, двери и окончины целы”. Умови, в які поселяли військових, контролювалися спеціальними комісіями, і якщо висновки останніх щодо житлових приміщень були негативними, то у таких випадках господарів зобов’язували робити ремонти.

Якщо господарі не хотіли поселяти сторонніх у своїх будинках, то вони мали право або будувати окремі житлові приміщення для військових, або, власним коштом, винаймати їм житло. Крім надання житла, на населення покладалися обов’язки з опалення й освітлення військових закладів, а також – надання продовольства нижчим військовим чинам у вигляді провіанту і фуражу.

Отже, козацтво, будучи приналежним до селянського прошарку, було зобов’язане на рівні з селянами на основі установлених законом норм відбувати земські повинності цивільного управління і періодично підлягало виконанню таких повинностей по управлінню військовому.

Всі соціальні стани, які підлягали оподаткуванню, також були обтяжені рекрутською повинністю. Не оминула така участь і малоросійське козацтво, хоча, йому неодноразово надавалися певні привілеї з боку вищого державного керівництва стосовно поставки солдатів, оскільки козаки, за своєю суттю, були станом військовим. Регулювання функціонування даного інституту знайшло досить чітке визначення у законодавстві.

До 1842 р., коли в силу вступив новий змінений і доповнений Статут про повинності¹⁶⁶, малоросійські козаки при відбуванні рекрутської повинності керувалися загальними правилами, встановленими для всіх обивателів Російської імперії¹⁶⁷. Проте варто зазначити, що в даний період царський уряд не завжди обтяжував останніх виконанням даного обов’язку через їхні військові заслуги перед імперією. Але згодом стало зрозуміло, що таке зрівняння козацтва з іншими суспільними верствами, поряд з постійними вище зазначеними діями верховної влади, ста-

¹⁶⁵ Свод Законов. – 1836. – С. 163, 174.

¹⁶⁶ Свод Законов. – 1842. – 404 с.

¹⁶⁷ Свод Законов. – 1833. – 328 с.; Свод Законов. – 1836. – 350 с.

ло неможливим, і тому до Статуту 1842 р. видання були внесені зміни – а саме, укладено особливі правила, щодо відбування рекрутської повинності малоросійськими козаками як особливою етнічною соціальною верствою населення.

За Статутом 1836 (1833) р., рекрутські набори призначалися кожного року Височайшими указами у вигляді маніфестів з метою поповнення армії і флоту людьми, або – в надзвичайних ситуаціях для належної обороноздатності країни. Рекрутській повинності в Російській імперії підлягали всі ті стани, які сплачували в казну подушний або відповідний йому податок: міщани, казенні поселяни різних найменувань, удільні селяни, поміщицькі, а також вільні хлібопашці, при цьому – не змішуючись між собою¹⁶⁸. Фактично, козацтво, яке належало до розряду державних селян, також було зобов'язане регулярно постачати рекрутів на службу до війська, але у ст.10¹⁶⁹ до переліку осіб, звільнених від виконання рекрутської повинності, одним із пунктів прописано, що однією із можливостей звільнення обивателів від даного зобов'язання було надання на це вищим державним керівництвом особливих указів і грамот, що, як можна побачити на практиці, і давало можливість для маневрування правовим статусом козаків у відповідності з внутрішньою політикою та інтересами держави.

Процедура поставки рекрутів була побудована таким чином, що кожний стан був поділений на дільниці по 1000 ревізьких душ чоловічої статі у кожній, які у період з 1 листопада по 31 грудня (винятки становили надзвичайні набори) повинні були відповідно до існуючих правил обрати, оформити, забезпечити та надати рекрута для проходження військової служби. Розподіл рекрутської повинності між соціальними станами населення відбувався на основі чітко визначених законом правил¹⁷⁰, що визначали порядок утворення рекрутських дільниць у кожному стані, порядок визначення кількості рекрутів для поставки при кожному наборі і порядок утворення сімейних рекрутських черг. Утворення рекрутських дільниць належало до юрисдикції Казенної палати, господарського її відділу, штат якої і займався складанням списків осіб, що підлягали рекрутській повинності, за кожним повітом. У поселеннях казенних селян формування дільниць починалося з якогось одного кінця губернії і поступово просувалося по всій її території. Якщо у волості залишався “надлишок” людей (менше 1000), то в такому випадку їх приєднували до людей із іншої волості. Точно так було і з повітами. Але, якщо така проблема виникала в губернії – тоді із таких людей утворювали неповну дільницю, відповідно і поставка рекрутів для них регулювалася іншими правилами, зокрема – надавалося право відбування даної повинності в грошовій формі, або в натуральній, але кількість рекрутів постачалася залежно від кількості населення пропорційно тому числу, скільки в повних дільницях припадало осіб на одного рекрута з 1000 його жителів. Кожна дільниця мала свій порядковий

¹⁶⁸ Свод Законов. – 1836. – С. 1.

¹⁶⁹ Там само. – С. 7.

¹⁷⁰ Там само. – С. 8 – 19.

номер. Безпосереднім управлінням справами дільниці займався рекрутський староста, якого обирали з-поміж представників даної дільниці одразу після здійснення набору на термін – до наступної поставки. Підпорядковувався рекрутський староста повітовій управі, а за відсутності останньої – Казенній палаті.

Визначення кількості поставки рекрутів з кожної дільниці після оголошення набору визначалося Маніфестом про набір, а контролювалося Імператорським департаментом Головного штабу, у губерніях – Казенними палатами, а безпосередньо на дільницях казенних поселенців – повітовими управами і сільськими старшинами. Складанням списків осіб, що підлягали рекрутству, у кожній губернії займалася Казенна палата. До таких осіб належали всі чоловіки, які підлягали оподаткуванню і були зареєстровані під час проведення останньої ревізії у спеціальній обліковій рекрутській книзі, веденням якої займалися службовці Казенної палати. До книги після ревізії могли вносити зміни пов'язані з “убылью и прибылью” людей відповідної дільниці. Після оголошення набору такі корективи суворо заборонялися законом. Якщо набір і ревізія збігалися у часі, тоді використовувалися матеріали попереднього перепису населення, а осіб, зарахованих в рекрути, вже не вносили в новостворені списки.

Записували людей так званими сімейними рекрутськими чергами¹⁷¹. Це значить, що в набір одна родина не могла постачати більше одного рекрута, що мало неабияке значення для домашнього господарства, економічного достатку і податкової платоспроможності решти її членів. У принципі, політика формування сімейних рекрутських черг теж ґрунтувалася на даних засадах. Так, порядковий номер у черзі кожної родини залежав від кількості у ній осіб, що підлягали рекрутству. Тобто, до першої черги при рекрутських наборах входили родини, в яких була найбільша кількість чоловіків, здатних служити у війську (здебільшого – понад 20), до другої – понад 10 і т.ін. Так звані “одиначники” не підлягали рекрутським наборам, але якщо їх було у дільниці надто багато, то в такому випадку держава могла призвати їх до армії, але процедура відбору проходила на основі жеребкування.

При відборі рекрутів діяло також наступне правило: якщо велика родина надала одного рекрута, то наступного, згідно з черговими списками давала родина у два рази менша за кількістю військовозобов'язаних осіб від першої, а наступного – родина у два рази менша від попередньої (другої). Звільнялися від черги ті родини, які склалися лише із сина і батька (не враховуючи жінок), і ті, у яких був лише один повнолітній робітник (18 – 60 років), а решта осіб були малолітніми. Порядок черги міг змінюватися залежно від демографічних змін у родинях. У випадку, коли кількість осіб у родинях була однаковою, рекрута брали з тієї родини, де було більше робітників, а якщо і останніх було порівну – використовували метод жеребкування. При розподілі повинності всередині родини керувалися наступними принципами: якщо в сім'ї були холості й одружені чоловіки, то в першу чергу до армії заби-

¹⁷¹ Свод Законов. – 1836. – С. 37–40.

рали холостяків, із останніх – старших, але лише за тієї умови, що ніхто із молодших братів не виявляв бажання добровільно присвятити своє життя військовій справі. Якщо всі чоловіки у родині вже були одруженими, до служби повинні були йти бездітні, а коли всі сини вже мали дітей – то доля дітей залежала від волі батьків, за добровільном виявом, або – за жеребкуванням.

Для того, щоб родина відбула свою чергу, але не постачала рекрута, так би мовити, з власних резервів, можна було найняти людину¹⁷², яка б добровільно, за певну платню, пішла в армію замість чергового рекрута, або – придбати квітанцію, яка надавала право не служити в армії. Населенню заборонялося переходити до інших станів, якщо вони не відбули рекрутської повинності згідно зі своєю чергою. У випадку, коли рекрут зникав, або ставав “тимчасово хворим”, на службу брали наступного у черзі.

Законодавець окреслив низку вимог до майбутнього військово службовця. Так, населенню заборонялося надавати до армії чоловіків нездатних до проходження військової служби через стан здоров'я, каліцтво, або – за умови приналежності до іншого суспільного стану. Заборонялося також брати в рекрути людей, які перебували під слідством, або були обвинуваченими кримінальним судом. Вікові пороги для рекрутів становили 18 – 35 років, хоча стосовно даного правила у законі обумовлені певні винятки: так, до армії можна було вступати в межах рекрутських наборів холостякам з доброї волі з 17 років; якщо при наборі черговий рекрут переховувався і був знайдений після 35 років, то з нього обов'язок військової служби не знімався; якщо людина перебувала один рік під слідством за нанесення собі тілесних ушкоджень – то верхня межа призову також опускалася на один рік. Остання категорія зниженого вікового цензу – малолітні юнаки для флоту. Не брали до армії чоловіків, зростом менше 2 аршин і 3 вершків. До того ж майбутній солдат повинен був пройти медогляд, при чому у “Своді” окреслено перелік хвороб, за наявності яких людину до армії не брали¹⁷³.

Крім поставки самого рекрута, громада була зобов'язана нести на собі матеріальний тягар з його спорядження та доставки до війська. На населення було покладено обов'язок сплати коштів до державної казни на воєнну форму (одяг і взуття), на провіант, на жалування та на гербовий папір, на якому проводилося юридичне оформлення військовослужбовця¹⁷⁴. Їх розмір визначався щоразу при кожному новому, виходячи із наступних критеріїв. Так, на провіант на кожного рекрута, жителі тієї дільниці, від якої він вступає до армії, повинні були надати таку кількість коштів, за яку, згідно з установленими цінами на листопад місяць року набору, можна було придбати на тримісячне утримання рекрута 6 четвертників борошна; 4,5 гарнця круп і 6 фунтів солі. До речі, установлена сума на продовольство не змінювалася відповідно до змін цінової політики на продовольчому ринку імперії. На жалування

¹⁷² Свод Законов. – 1836. – С. 77–81.

¹⁷³ Свод Законов. Приложение IX, XIII. – 1836. – С. 324–329, 342–341.

¹⁷⁴ Свод Законов. – 1836. – С. 52–60.

платили по 3 крб. на кожного солдата, а на гербовий папір – 1 крб. за аркуш оголошення, при якому представлялися рекрути, і 1 крб. на квитанцію про зарахування до служби. Крім цього, населення оплачувало витрати на доставку рекрутів і підставних у місця прийому, а також на зворотню дорогу тих, кого не брали, й осіб, які їх супроводжували. Відповідно під час транспортування на годування людей на день на одного чоловіка надавали 3 фунти житнього хліба, один фунт м'яса або риби, ½ гарнця крупи, 7 злотників солі, дві чарки “п'янного” вина, при чому 1 чарка дорівнювала 1/18 частини відра; на годування коней – 20 фунтів сіна і два гарнця вівця. У законі зазначено ще два пункти витрат під час доставки рекрутів у місця прийому, а саме – на найом квартир, опалення, освітлення, приготування їжі, ремонт підвод і упряжок і на нагороди особам, прийнятих на службу у війську від осіб його стану.

“Свод” передбачав юридичну відповідальність за порушення норм відбування рекрутської повинності¹⁷⁵. До відповідальності могли бути притягнені рекрутські дільниці; відповідальні члени Рекрутських Присутствій; особи, які відповідали за утримання рекрутів у місцях наборів та їх транспортування; особи, які ухилялися від виконання повинності; самі рекрути за скоєння протиправних дій вже під час перебування на службі. Так, наприклад, якщо дільницею не було вчасно поставлено рекрута, то в такому випадку застосовували екзекуцію, при цьому штраф за кожний місяць “прострочки” за одну людину становив 10 крб., а розмір виплат на провіант і на жалування збільшувався вдвічі. Незаконно поставлених рекрутів при виявленні повертали назад (незалежно від терміну служби), а від дільниці вимагали поставки військовослужбовця на його місце на законних підставах. Судові тяжби за “лихоїмство” чекали на хабарників, які допускали махінації при складанні чергових списків. Привселюдним побиттям різкими каралися особи, що ухилялися від військової служби симулюючи хворобу, батогами – ті, що переховувалися, і ті, що умисно завдали собі каліцтва, при цьому останніх при виявленні відправляли до армії. Отже, на законодавчому рівні, згідно зі Статутами 1833 і 1836 рр. було досить чітко врегульовано порядок відбування рекрутської повинності оподатковуваним населенням Російської імперії. Малоросійські козаки, в той період, коли вони не звільнялися від рекрутських поставок імператором за військові заслуги перед державою, повністю підпорядковувалися загальним правилам військової повинності на рівні з тим станом, до якого вони юридично належали – державними селянами. Такий стан речей, скоріше за все, був пов'язаний з політикою асиміляції козацтва як окремого соціального стану серед непривілейованих верств населення з метою остаточного викреслення його із соціальної стратифікації держави як осередку вільнодумства і сепаратизму, що могло в будь-який момент спричинити загрозу інтересам імперії. Але втримати даний політичний курс російським можновладцям вдалося недовго: розуміючи необхідність опори імперії на збройні сили швидкої мобілізації, якими у будь-який момент готові були виступити малоросійські козаки, починається введення

¹⁷⁵ Свод Законов. – 1836. – С. 116–121.

системи заходів – в першу чергу, на юридичному рівні, по збереженню останніх як окремої суспільної верстви населення, хоча і в межах стану казенних поселян. Одним із її проявів стало введення до “Свода” статутів про повинності 1842 р. видання, а саме – до Рекрутського статуту окремого розділу, присвяченого вступові до військової служби малоросійських козаків. Це було одним із найбільш принципових питань у правовому статусі козацької верстви населення. В Законах про стани (ст. 822) є посилання на те, що права та обов’язки останніх стосовно проходження військової служби та відбуття військової повинності регулювалося Рекрутським уставом і Зводом Військових постанов¹⁷⁶. Розділ VI “Свода уставов” про повинності Рекрутського статуту¹⁷⁷ офіційно установлювала особливості проходження військової служби малоросійськими козаками. Передбачалося (ст. 667–670)¹⁷⁸, що козаки Чернігівської та Полтавської губерній, на відміну від іншого козацтва, замість звичайної рекрутської повинності, повинні один раз на два роки з 15 січня і до 15 лютого з кожних 1000 осіб населення козацької верстви поставити на військову службу по 8 чоловіків. Подальша доля даних осіб регулювалася вже не рекрутськими, а спеціально створеними Присутствіями для прийому малоросійських козаків на службу, які запроваджувалися згідно за розпорядженням цивільного начальника Присутствій (“Предводителя дворянства”), відповідно до правил загального Рекрутського статуту у кожному місті, де є окружне управління цих козаків (за відсутності такого управління – начальником призначали повітового суддю)¹⁷⁹. Відрізнити майбутнього козака-військовослужбовця від інших нижчих військових чинів (саме до них їх і зараховували) можна було навіть візуально (не говорячи вже про юридичний аспект). Законом закріплено (ст. 673), що особам, приналежним до козацьких верств населення заборонялося при традиційному постризі вибривати лоб і потилицю. В усіх юридичних актах Присутствій, козацтво також не втрачало своєї станової приналежності і продовжувало зберігати статус малоросійського козака, що вимагалось законодавством (ст. 674 Зводу статутів про повинності). Матеріальне (ст. 675) забезпечення цих козаків покладалося на їхній козацький стан, який повинен був забезпечити військовослужбовця тримісячним провіантом, жалуванням по 90 коп. сріблом на кожного, і грошима на форму й одяг, вартість якого теж установлювалася законом¹⁸⁰. Сам порядок військової служби і правила повернення козака після її закінчення до цивільного стану закріплено у Зводі Військових постанов.

¹⁷⁶ Свод Законов Российской империи повелением государя-императора Николая Павловича составленный. Законы о состояниях. – Т.9. – СПб.: Типография Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии., 1842. – С.123

¹⁷⁷ Свод Законов Российской империи повелением государя-императора Николая Павловича составленный. Свод уставов о повинностях – Т.4. – СПб.: Типография Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии., 1842. – С. 136–137.

¹⁷⁸ Там само. – 1842. – С.136.

¹⁷⁹ Там само. – С. 137.

¹⁸⁰ Там само.

Отже, правовий статус козаків згідно з *“Сводом Законів”* 1842 р. у питанні виконання рекрутської повинності набув особливої регламентації, що мало неабияке значення у підтриманні життєдіяльності козаків як окремої суспільної верстви.

Таким чином, малоросійські козаки нарівні з державними поселенцями належали до оподатковуваних станів імперії, і, відповідно, були зобов'язані сплачувати до казки численні податки та відбувати державні повинності. На козаків накладалися грошові і натуральні земські повинності цивільного та військового управліннь, які в свою чергу підрозділялися на загальні та спеціальні, щорічні та разові. До загальних повинностей цивільного управління відносилось облаштування та утримання доріг, переправ, мостів, гатей, перевозів, поштових відділень, утримання арештантів, виплати на щеплення проти віспи тощо. Серед спеціальних повинностей, що накладалися на сільських обивателів імперії було тримати розсильних при земських судах, утримання земських підвод, Канцелярій при Губернських комісіях Народного Проводовства, сплата жалування волосним головам, старостам і писарям, облаштування й утримання будинків Повітових Управ та оплати письмових матеріалів для них. Розміри і обсяги земських повинностей по цивільному управлінню встановлювалися на основі кошторисів і розкладок.

Земські повинності військового управління також відбувалися як в грошовій, так і в натуральній формі і, здебільшого, полягали у забезпеченні населенням військових постойв, розміщенні військових закладів та облаштуванні приміщень, відведенні територій для військових таборів, відведенні пасовищ для солдатських коней, наданні, у разі потреби, підвод і підводників.

Незважаючи на те, що козацтво, за своєю суттю, було станом військовим, з 1795 р., воно, нарівні з іншими оподатковуваним населенням Російської держави, зобов'язувалося до щорічної поставки рекрутів на службу до імперського війська. До 1842 р. (року перевидання *“Свода Законів”* Російської імперії) правовий статус козацтва у питанні рекрутської повинності не відрізнявся від загальноновстановлених в імперії правил, а з 1842 р. набуває особливої регламентації, що відіграло важливу роль у підтриманні загальної життєдіяльності козацького стану як окремої категорії населення. З цього часу постачання рекрутів з малоросійських козаків набувало регулярного чітко визначеного характеру. Так, один раз на два роки останні поставляли вісьмох солдат з тисячі жителів на службу до війська, при чому – в окремий період (з 15 січня по 15 лютого) і до окремих спеціально створених Присутствій для прийому малоросійських козаків на службу. Крім того, козака було дуже легко відрізнити від решти солдатів навіть візуально: законом заборонялося при традиційному постризі вибривати лоб і потилицю вихідцям з малоросійського козацтва, а при веденні військової документації на чиновників покладался обов'язок фіксації приналежності солдата до даної категорії. Матеріальне утримання козаків-рекрутів покладалося на їх же козацький стан.

Отже, на прикладі функціонування інститутів земських та рекрутської повинності чітко простежується еволюція правового статусу козацького стану кінця XVIII – XIX ст.

Maryna Mits

The Little Russian Cossacks public (zems'ki) and recruit duties in the first half of the XIX c. (on the basis of "The Russian Empire Code")

In the article it is examined the Cossacks' legal status concerning their public (zems'ki) and recruit duties in the first half of the XIX c. determined by The Russian Empire Code. In particular the special attention is given to the juridical sanction and development of mentioned duties, also to their kinds, processes of realization, forms and dimension of implementation.

УДК 94(477.7)

Людмила Новікова

**КРИМСЬКИЙ ЧИННИК В ІСТОРІЇ КОЗАЦТВА
У ЗОБРАЖЕННІ ІСТОРИКІВ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ.**

У статті висвітлюються особливості відображення ролі Кримського ханства в історії козацтва в історіографії у межах Російської імперії в першій половині XIX ст.

У сучасній історіографії достатньо значна увага приділяється історичному аспекту кримсько-українських взаємин, козацько-татарських взаємовпливів. Праці попередніх істориків часто використовуються як джерело, а їх погляди як предмет для дискусії. Однак історична інтерпретація, обсяг і характер історичної інформації часто піддаються зовнішнім впливам, тим більше у періоди, коли історична наука визнається такою, що є найближчою до життя. Саме такі оцінки давалися їй у першій половині XIX ст. На наш погляд, проблема кримського чинника (ролі Кримського ханства) в історії Східної Європи і, зокрема, в історії козацтва набувала особливої ваги у Російській імперії і в українських землях, що входили до її складу у першій половині XIX ст., в умовах періодичного загострення російсько-турецького протистояння. Це зрозуміло з огляду на те, що Кримське ханство довгий час знаходилося у залежності від Османської імперії. Мали місце й інші чинники, що сприяли зростанню уваги і в Російській імперії, і в Україні до історії Криму наприкінці XVIII – на початку XIX ст., на що вже вказувалося у сучасній українській історіографії. Ми можемо наголосити, наприклад, на існуванні інтересу в освіченому українському суспільстві до власної історії, невід'ємною частиною якої стала історія козацтва¹⁸¹. Козацькі подвиги у боротьбі з зовнішніми ворогами виступали як докази легітимного входження представників козацької старшини до дворянського стану, а

¹⁸¹ Кравченко В.В. Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.). – Харків, 1996. – Р. 2.